

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ

Μόνο λίγα χιλιόμετρα
Ιστορίες για την Ιστορία

σε συνεργασία με τον
ΜΑΚΗ ΠΡΟΒΑΤΑ

Θέση υπογραφής δικαιούχου/ων δικαιωμάτων πνευματικής
ιδιοκτησίας εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως άνευ γραπτής αδειάς του εκδότη η κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

*Στον Γιωργή μου και στον Ρήγα μου,
τους γιους μου,
τους κήπους του παραδείσου μου*

*Στον Μάνθο Παπαπούλιο,
τον εξάδελφό μου,
το κελάηδισμα των χρόνων μου*

Εκδόσεις Πατάκη – Ντοκουμέντα-βιογραφίες * Μαρία Ευθυμίου (σε συνεργασία με τον Μάκη Προβατά), *Μόνο λίγα χιλιόμετρα. Ιστορίες για την ιστορία* * Υπεύθυνος έκδοσης: Κώστας Γιαννόπουλος * Διορθώσεις: Χρίστος Κυθρεώτης * Σελιδοποίηση: Παναγιώτης Βογιατζάκης * Φιλμ, μοντάζ: Κέντρο Γρήγορης Εκτύπωσης * Copyright® Σ. Πατάκης ΑΕΕΔΕ (Εκδόσεις Πατάκη), Μαρία Ευθυμίου και Μάκης Προβατάς, 2017 * Πρώτη έκδοση από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Οκτώβριος 2017 * ΚΕΤ Β033 * ΚΕΠ 797/17 * ISBN 978-960-16-7353-0

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069 * ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ, ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078 * ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ: ΚΟΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΘ), 570 09 * ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55 * Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

*Ζούμε, πεθαίνουμε
σαν χορδή:
τόσο μαζί,
τόσο μόνοι,
τόσο όμορφοι*

RAQUEL ANGEL-NAGLER

Περιεχόμενα

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ	...13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	
Διαδρομές μιας μικρής ζωής	...17
I. ΙΣΤΟΡΙΑ: <i>ΕΝΑ ΚΑΤΑΛΥΜΑ ΓΙΑ ΤΙΣ ΛΗΣΜΟΝΙΕΣ ΜΑΣ</i>	...47
• Ιστορία: Μια αλαφροϊσκιωτη ερωμένη • Η διδασκαλία της Ιστορίας. Μία ερωτική διαδικασία • Η σημασία του νουνεχούς. Το ειδικό βάρος του παλαβού	
II. ΜΙΑ ΒΑΘΙΑ ΠΗΓΗ: Η ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ	...83
• Οι απαρχές της Ιστορίας. Μια δυναμική εκκίνηση • Η διατροφή. Η βάση της ζωής • Οι αρχαίοι Έλληνες. Άνθρωποι του καινούριου • Η Ρώμη. Ένας κόσμος δύναμης και επιρροής • Ο Χριστιανισμός. Μια εβραιογενής θρησκεία υπό ελληνορωμαϊκό ένδυμα	

III. ΟΙ ΜΕΣΟΙ ΧΡΟΝΟΙ. ΑΠΟ ΤΗ ΔΥΣΗ ΜΕΧΡΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ	...133
• Το Βυζάντιο. Ένας ανθεκτικός πολιτισμός • Η Δύση. Η πρώτη ανάδυση • Οι Εβραίοι. Δύσκολες συνυπάρξεις • Οι Άραβες και το Ισλάμ. Μια ιστορία δύναμης • Η Κίνα. Ένας σταθερός γίγαντας	
IV. Η ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ. ΟΙ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ	...185
• Οι Τούρκοι. Νέα δύναμη στην ανατολική Μεσόγειο • Η αντοχή του Ελληνισμού • 1821. Οι Έλληνες επαναστατούν	
V. Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΜΕ ΤΟ ΠΑΛΙΟ – ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΕΙΝΑΙ ΣΑΦΕΣ ΠΟΙΟ ΕΙΝΑΙ ΠΟΙΟ	...209
• Η άνοδος της Δύσης, 15ος-19ος αιώνες • Ρωσία. Από τη Βαλτική μέχρι τον Ειρηνικό Ωκεανό • Ο κομμουνισμός. Τόσο παλιός, τόσο καινούριος • Ο σύγχρονος κόσμος	
VI. ΠΛΟΙΑ ΜΟΝΑΧΙΚΑ. ΤΟ ΜΑΚΡΥΤΕΡΟ ΤΑΞΙΔΙ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ	...257
• Η Ελλάδα σήμερα. Δύσκολες διαδρομές • Τελειώνοντας	
ΕΠΙΜΕΤΡΟ <i>Μικρό χρωματολόγιο</i>	...271
• Η Ιστορία ως ατραπός διεξόδου σε καιρούς αδιεξόδων • Βιογραφικό σημείωμα	

Αντί προλόγου

ΜΑΡΙΑ ΕΥΘΥΜΙΟΥ: Ήταν ιδέα του Μάκη Προβατά. Είχαμε ήδη βρεθεί και μετάσχει σε δημόσιες συζητήσεις –εκείνος ως δημοσιογράφος, εγώ ως συνομιλήτρια– και είχαμε αισθανθεί αμοιβαία εμπιστοσύνη και εκτίμηση. Εξ αυτού, γεννήθηκε στο μυαλό του η ιδέα αυτού του βιβλίου.

Η αρχική μου αντίδραση στην πρότασή του να το συνθέσουμε δεν ήταν θερμή. Θα έλεγα, ήταν μάλλον αρνητική. Ωστόσο εκείνος, με γλυκιά επιμονή και σταθερή πεποίθηση, με έπεισε να δοκιμάσουμε. Έτσι, άρχισε να έρχεται στο σπίτι μου με το μαγνητόφωνό του και να καταγράφει τις συζητήσεις μας – που εκείνος προκαλούσε και κατηύθυνε. Παράλληλα, με προσωπικό μεράκι, άγρευε ιστορίες από την Ιστορία που τον είχαν, κατά καιρούς, συγκινήσει και εντυπωσιάσει, με στόχο να συμπεριληφθούν στο κοινό μας βιβλίο, δίνοντας στα δια-

μειβόμενα επιπλέον χρώμα, παλμό κι αρώματα. Το οποίο και έγινε, με δικιά του φροντίδα και ευθύνη.

Σιγά σιγά, οι συναντήσεις μας και οι συνομιλίες μας μας έγιναν αγαπημένη συνήθεια. Τη δέκατη πέμπτη φορά κρίναμε ότι ολοκληρώσαμε έναν κύκλο και ότι, πλέον, θα έπρεπε να γίνει το επόμενο βήμα. Εγώ παρέμεινα δίβουλη για το όλο εγχείρημα, ωστόσο εκείνος ήταν πιο βέβαιος από ποτέ για την αξία του και τη χρησιμότητά του.

Χάρης, λοιπόν, στον Μάκη Προβατά έρχεται το βιβλίο αυτό στα χέρια σας. Είναι καρπός της φιλίας δύο φιλιστόρων, που αγαπούν την ανθρώπινη επαφή και τη συζήτηση, και τον ευχαριστώ γι' αυτό. Όπως ευχαριστώ θερμά τους φίλους που διάβασαν το χειρόγραφο και έκαναν υποδείξεις. Είμαι ευγνώμων. Για όλα. Κυρίως για την αγάπη.

ΜΑΚΗΣ ΠΡΟΒΑΤΑΣ: Υπάρχουν κάποιοι λίγοι ιστορικοί που προσφέρονται σε κάθε αναγνώστη, ανεξάρτητα από την ηλικία του, τη μόρφωσή του, ακόμα και την πολιτική του τοποθέτηση. Τέτοιοι ιστορικοί είναι ο Έρικ Χόμσμουμ ή ο Νόρμαν Ντέιβις, από τους οποίους ευτύχησα να πάρω συνεντεύξεις.

Ανάλογη περίπτωση στην Ελλάδα είναι, πιστεύω, η Μαρία Ευθυμίου. Ένα μοναδικό παράδειγμα ιστορικού που, τα τελευταία χρόνια, έχει δώσει εκατοντάδες διαλέξεις, χιλιάδες ώρες, και γεμίζει κάθε χώρο στον οποίο έχει αποφασίσει να μιλήσει.

Μου έδωσε την εκπληκτική δυνατότητα να είμαι το μοναδικό κοινό της για πολλές συναντήσεις. Από την τόσο κοντινή επαφή μαζί της, γι' αυτό το βιβλίο, μπορώ, πλέον, να πω με σιγουριά πολλά πράγματα για εκείνη, αλλά θα μείνω σε τέσσερα βασικά:

- Είναι ιστορικός επιστήμονας όχι μόνο όταν διδάσκει, αλλά είκοσι τέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο. Χωρίς κανένα απολύτως βάρος, αλλά αντίθετα με μια εκπληκτική ελαφράδα και χαρά για τη ζωή.

- Αντί να κατακλύζεται από μια δικαιολογημένη στην περίπτωση της υπερηφάνεια και ικανοποίηση για όλα αυτά που γνωρίζει, είναι γεμάτη ταπεινοφροσύνη εξαιτίας όλων αυτών που η ίδια ξέρει ότι δεν γνωρίζει.

- Η μελέτη και η ανάλυση της Ιστορίας είναι το ελιξίριό της, αλλά και μερικές φορές το μαρτύριό της, γιατί μπορεί, μέσα από την αναλυτική της σκέψη, να δει καθαρά αυτά που έρχονται.

- Όμως, ακόμα και όταν σηκώνει ψηλά τον τόνο της φωνής της από πάθος, θυμό ή αγωνία για αυτά που βλέπει ως κινδύνους, δεν θέλει ούτε μία στιγμή να επιβάλει τίποτα. Απλά εξιστορεί, δείχνει, υπενθυμίζει.

Στις συζητήσεις μας, με τον τρόπο που μιλούσε και που βλέπει τα πράγματα συνδεδεμένα και αλληλοεξαρτώμενα, και που θα ήθελε να τα βλέπουν και οι άλλοι, μου έφερε συχνά στο μυαλό την Ντούντα της Γασκονίας, που τον 9ο αιώνα έγραψε, στις *Οδηγίες στον γιο μου*, το παράδειγμα με τα ελάφια και το πώς διασχίζουν το ποτάμι: «...κολυμπώντας το ένα πίσω από το άλλο, στη σειρά, με το κεφάλι και τον λαιμό ακουμπισμένα στην πλάτη του ελαφιού μπροστά τους. Έτσι στηρίζονται μεταξύ τους

και μπορούν να διασχίσουν το ποτάμι ευκολότερα. Όταν αντιληφθούν ότι το πρώτο είναι κουρασμένο, το αφήνουν να περάσει τελευταίο, και ένα άλλο μπαίνει επικεφαλής».

Ας την ακολουθήσουμε στις γνώσεις και στη σκέψη της. Δεν θα κουραστεί ποτέ...

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Διαδρομές μιας μικρής ζωής

Κυρία Ευθυμίου, έχετε αφιερωθεί στη μελέτη και τη δασκαλία της Ιστορίας. Παρότι η αφοσίωση δεν έχει πάντα εξήγηση, υπήρξε κάτι στη ζωή σας που να καταλαβαίνετε ότι σας ώθησε σε αυτό;

Η ερώτησή σας με ωθεί σε ενδοσκόπηση. Δεν είναι κάτι που έχω σκεφθεί, μέχρι τώρα, συντεταγμένα. Οπωσδήποτε έπαιξε ρόλο το γεγονός ότι στο σπίτι μας, στα παιδικά μου χρόνια, υπήρχε μια αξιόλογη βιβλιοθήκη. Η μητέρα μου ήταν δασκάλα και ο πατέρας μου φιλόλογος που έκανε καριέρα πλέον των σαράντα ετών ως τηλεγραφητής, αρχικά, και στη συνέχεια ως ανώτερος και ανώτατος υπάλληλος του ταχυδρομείου.

Ο πατέρας μου, Δημήτριος Ευθυμίου, άνθρωπος πολυμαθής και λόγιος, αγόραζε βιβλία λογοτεχνίας, φιλοσοφίας και ιστορίας, τα οποία η μητέρα μου Χριστίνα, άνθρωπος ικανός και δραστήριος, βιβλιοδετούσε μόνη της, στην αυλή του σπιτιού μας, στη Λάρισα. Με διηνεκή αποτελέσματα, καθώς έργα των χειρών της μητέρας μας διατηρούνται ακόμα στα ράφια της βιβλιοθήκης τόσο του αδελφού μου Πέτρου, όσο και της δικής μου.

Το βιβλίο δηλαδή έπαιξε ρόλο σιωπηλό, αλλά καιρίο,

στην καθημερινότητα της οικογένειάς μας. Έτσι, είχα την ευκαιρία να διαβάσω, σε ηλικία δημοτικού και γυμνασίου, βιβλία ιστορίας και φιλοσοφίας, αλλά και βιβλία ξένης και ελληνικής λογοτεχνίας που με καθόρισαν. Τότε άρχισε η αγάπη μου για τον Τσέχοφ και τον Παπαδιαμάντη –αγάπη αναλλοίωτη μέχρι σήμερα–, αλλά και η επαφή μου με έργα θεωρητικά της Ιστορίας, όπως το περί ιστορικού υλισμού και φιλοσοφίας της Ιστορίας έργο του Πλεχάνοφ, που είχαν βαρύνοντα ρόλο, μετέπειτα, όταν άρχισα να στοχάζομαι περί την Ιστορία των ανθρώπων. Θα έλεγα ότι όλα αυτά με ώθησαν, με αόρατα νήματα, προς το ενδιαφέρον που απέκτησα για την Ιστορία.

Μιας και μιλάτε για συγκεκριμένους συγγραφείς, υπήρξαν κάποια βιβλία ιστορίας που να τα θεωρείτε «δασκάλους» σας;

Ναι, μπορώ να πω ότι, σε φάσεις της ζωής μου, κάποια βιβλία καθόρισαν τις σκέψεις μου και τα ενδιαφέροντά μου, όπως: στα πρώτα χρόνια του γυμνασίου, το βιβλίο του Πλεχάνοφ που σας ανέφερα και η *Παγκόσμια Ιστορία του Πολιτισμού* του Will Durant στην εφηβεία μου, τα διηγήματα του Τσέχοφ και του Παπαδιαμάντη, καθώς και η ποίηση του Οδυσσέα Ελύτη στα φοιτητικά μου χρόνια, τα έργα του Φίλιππου Ηλιού για την κοινωνία, την εκπαίδευση, τη λογιосύνη και το βιβλίο στους 17ο, 18ο και 19ο ελληνικούς αιώνες, το βιβλίο του F. Braudel για τον κόσμο της Μεσογείου την εποχή του Φιλίππου του Β΄ της Ισπανίας,* η σειρά των βιβλίων Παγκόσμιας

* F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή*

Ιστορίας (*The Age of...*) του E. Hobsbawm,* το βιβλίο του Max Weber για την προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού,** η σειρά των απομνημονευμάτων των αγωνιστών του 1821.

Και, έκτοτε, φυσικά, πολλά άλλα.

Θα ήταν παράλειψή μου, ωστόσο, εάν δεν ανέφερα τη συμμετοχή του Τύπου στη διαμόρφωση του ενδιαφέροντός μου για την κοινωνία και τον άνθρωπο και, εξ αυτού, για την Ιστορία. Στο σπίτι μας, στις δεκαετίες του 1950 και 1960 –τόσο στη Λάρισα, όσο και στην Αθήνα, όπου εγκατασταθήκαμε οικογενειακώς το 1962–, κάθε μέρα, όταν ανοίγαμε την εξώπορτα το πρωί, βρίσκαμε τη γυάλινη φιάλη με το γάλα (αποτεθειμένη εκεί από τον γαλατά, ώστε να το βράσεις πρώτα και έπειτα να το πιεις), καθώς και τις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Η Ελευθερία*, που ο πατέρας μας διάβαζε καθημερινά και ενδελεχώς.

Τα νέα των εφημερίδων αποτελούσαν, εξάλλου, τη βάση για τις καυτές συζητήσεις περί τα τρέχοντα πολιτικά πράγματα του τόπου, που αναπτύσσονταν όταν φίλοι και συγγενείς επισκέπτονταν το σπίτι μας. Τις οποίες εμείς, τα παιδιά, ακούγαμε σιωπηλά, στη γωνιά μας. Τούτο έκανε, τόσο τον αδελφό μου όσο κι εμένα, να θεωρούμε την εφημερίδα αναπόσπαστο τμήμα της

του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας, μτφρ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1991.

* Η σειρά κυκλοφορεί στα ελληνικά από τις εκδόσεις του ΜΙΕΤ, επίσης.

** Max Weber, *Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*, μτφρ. Μιχάλης Κυπραίος, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1978.

καθημερινής μας ζωής και να τη διαβάζουμε εξίσου ενδελεχώς, παρά το νεαρό της ηλικίας μας.

Πιστεύω ότι ο σοβαρός Τύπος που έμπαινε στο σπίτι μας, τα άρθρα για τα τεκταινόμενα τόσο στην Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό, έστρεψαν και τον Πέτρο και εμένα προς το ενδιαφέρον για τον κόσμο και την κοινωνία μας, κάνοντάς με εμένα ιστορικό και εκπαιδευτικό και εκείνον δημοσιογράφο, εκπαιδευτικό και πολιτικό.

Η Ελλάδα, στην οποία μεγαλώσατε ως παιδί, είναι μια ιδιαίτερη ιστορικά χώρα. Μπορεί και αυτό σε κάποια φάση να σας έσπρωξε προς αυτήν την κατεύθυνση;

Η ζωή μας ολόκληρη μας σπρώχνει, θεωρώ, προς την προσέγγιση και μελέτη της Ιστορίας, γιατί κι εμείς οι ίδιοι και οι γύρω μας –και αυτοί που ζουν και αυτοί που έφυγαν– συγκροτούμε την Ιστορία. Η Ιστορία είναι ο κώδικάς μας, το στίγμα μας, η ύπαρξή μας. Γι' αυτό και είναι τόσο κατανοητή, αποκωδικοποιήσιμη και συναρπαστική για όλους, ανεξαρτήτως βαθμού εκπαίδευσης και μόρφωσης.

Ρόλο υποθέτω πως θα έπαιξε στην ανάπτυξη ενδιαφέροντος για την Ιστορία το γεγονός ότι γεννήθηκα σε μία οικογένεια εκπαιδευτικών. Κάποτε, μαζί με ξαδέλφια μου, μετρήσαμε τους εκπαιδευτικούς της ευρύτερης οικογένειάς μας και καταλήξαμε σε έναν αριθμό είκοσι πέντε περίπου ατόμων. Αρχής γενομένης από τον παππού μου Θεόδωρο Ευθυμίου, που διατηρούσε Ελληνικό Σχολείο στη Λάρισα των αρχών του 20ού αιώνα και υπήρξε, ως φαίνεται, θρυλικά αφοσιωμένος στο έργο του, σε μια Θεσσαλία που σχετικά πρόσφατα είχε εν-

σωματωθεί στον ελληνικό κορμό, με νωπές ακόμα τις μνήμες του οθωμανικού παρελθόντος.

Πάντως, η Ιστορία είχε ζώσει, έτσι κι αλλιώς, τη γενιά μου. Εγώ γεννήθηκα το 1955, σε μιαν Ελλάδα που μόλις είχε βγει από τη φοβερή δεκαετία του 1940 και τον Εμφύλιο. Η μητέρα μου δίδασκε τάξεις 120 μαθητών σε θρανία στον δρόμο (γιατί τα σχολεία της Λάρισας είχαν επιταχθεί ή βομβαρδιστεί, όντας κοντά στον σιδηροδρομικό σταθμό της πόλης), χρησιμοποιώντας λωρίδες χαρτιού συσκευασίας που φρόντιζε να προμηθεύεται από μαγαζάτορες της Λάρισας, μια και πολλοί μαθητές της δεν ήταν σε θέση να αγοράσουν τετράδιο.

Ο δε πατέρας μου –ως επιθεωρητής ταχυδρομείων επτά νομών της Θεσσαλίας, της Στερεάς Ελλάδος και των Σποράδων– κάθε φορά, πριν την αναχώρησή του, προμηθευόταν ποδήματα παιδικά, σε διάφορα νούμερα, απ' το παζάρι της Λάρισας, για να τα δωρίσει σε παιδιά ανυπόδητα, με τα οποία διασταυρωνόταν όταν, με μουλάρια, κινούνταν στα μονοπάτια βουνών και χωριών προκειμένου να ασκήσει το έργο του.

Ο πόλεμος και τα δεινά που αυτός είχε επιφέρει ήταν ακόμα παντού. Ακόμα και στο μεγάλο οικόπεδο της γειτονιάς, όπου παίζαμε, η πιτσιρικαρία, σε ορύγματα ανοικτά από τους βομβαρδισμούς – που μας βόλευαν, ωστόσο, πολύ στο κρυφτό ή όταν θέλαμε να αποφύγουμε το απογευματινό κάλεσμα της μάνας μας για διακοπή του παιχνιδιού και επιστροφή στο σπίτι...

Εξάλλου, ο πόλεμος ήταν μια πραγματικότητα ορατή στην οικογένειά μας, μέσα από ιστορίες αλλά και αντικείμενα: μέσα απ' την ξιφολόγχη του παππού Απόστο-

λου Βακάλη, με την οποία είχε πολεμήσει στους Βαλκανικούς Πολέμους και στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο· μέσα απ' τη φωτογραφία του αγαπημένου αδελφού της γιαγιάς μας, που είχε σκοτωθεί το 1922 στον Σαγγάριο, στη Μικρασιατική Εκστρατεία· μέσα απ' τη φωτογραφία της θείας Ροδόπης, μίας απ' τις οκτώ αδελφές της μητέρας μου, με το χωνί του ΕΑΜ στη Λάρισα του 1943· μέσα απ' το μαρμάρινο μνημείο προς τιμήν της δασκάλας Σοφίας Ευθυμίου, αδελφής του πατέρα μου, που υπήρξε ένα από τα πρώτα θύματα του Εμφυλίου, το 1946, στην περιοχή της Κατερίνης· μέσα απ' την πίκρα στα μάτια της θείας Γιαννούλας και του γιου της, του αγαπημένου εξαδέλφου μου Μάνθου, για την εκτέλεση, το 1944, του άνδρα της Μάνθου Παπαπούλιου απ' τις δυνάμεις κατοχής.

Συνήθως οι δικές μας πράξεις, και όχι των άλλων, είναι οι πραγματικοί δάσκαλοί μας. Ποιες από τις δικές σας πράξεις έχουν λειτουργήσει ως δάσκαλοί σας;

Θα μπορούσα να πω ότι ο μεγαλύτερός μου δάσκαλος, απ' τη σκοπιά αυτή, υπήρξε η ίδια η διδασκαλία. Στα τριάντα έξι χρόνια της μέχρι τώρα πανεπιστημιακής μου δράσης, έχω διδάξει διά ζώσης, εντός αιθούσης, εντός και εκτός πανεπιστημίου, αρκετές δεκάδες χιλιάδες άτομα. Από τα άτομα αυτά έμαθα και μαθαίνω πολλά, και έγινα –και εξακολουθώ να γίνομαι– καλύτερος άνθρωπος και εκπαιδευτικός.

Πολλά και βαθιά διδάχθηκα κι από τα παιδιά μου. Η ανατροφή τους –στην οποία αφοσιώθηκα ολόψυχα και αδιαπραγμάτευτα επί μία εικοσαετία– υπήρξε για εμένα

μέγα έργο και μέγα δώρο. Μου έδωσε την ευκαιρία να παρατηρήσω εκ του σύνεγγυς τη συναισθηματική και πνευματική ανάπτυξή τους –άρα, να αναπροσεγγίσω και τη δική μου–, να παρακολουθήσω τις αντιδράσεις τους, να αναμετρηθώ με τον εαυτό μου και τις αξίες μου, να βρίσκω τρόπους κάθε φορά καινούριους ώστε να είμαι αποτελεσματική μπροστά στους ανθρώπους που έφερα στη ζωή και που ήθελα να γίνουν πλάσματα ουσιαστικά, αυτάρκη, περήφανα, ισορροπημένα, αξιοπρεπή κι ευτυχισμένα. Ήταν η πιο απαιτητική διανοητική και συναισθηματική διαδικασία στην οποία έχω ποτέ δοθεί και απαίτησε, επί μακρόν, από μέρους μου συνεχή εγρήγορση, δράση και αυτοβελτίωση. Ένα πανεπιστήμιο.

Από τα παιδιά μου διδάσκομαι ακόμα. Σε αντίστροφο, τώρα, ρόλο. Εκείνοι είναι πια οι σηματοροί μου, οι σοφοί μου σύμβουλοι. Το ήθος και η αισθαντικότητά τους βοηθούν και καθοδηγούν εμένα, την εξηντάρα, τώρα που έγιναν άνδρες και πήραν τη ζωή τους στα χέρια τους τόσο όμορφα, τόσο φωτεινά και τόσο γενναία.

Τ' άστρα τ' ουρανού μου.

Είστε και πεζοπόρος. Πεζοπορώντας στην Ελλάδα, αισθάνεσθε κάποιες φορές να συνομιλείτε με την Ιστορία;

Θα φανεί, ίσως, παράξενο αλλά ναι, η ενασχόλησή μου με την ορειβασία σχετίζεται με την αγάπη μου για την Ιστορία. Πρόκειται για κάτι που ξεκίνησα στην ηλικία των δεκαεπτά ετών και που μέχρι σήμερα ασκώ – κατά περιόδους πιο συστηματικά, κατά περιόδους πιο αραιά.

Η ορειβατική πεζοπορία μου έχει προσφέρει εμπειρίες απaráμιλλες, που τοποθετώ στην πρώτη σειρά των δώρων και των ευλογιών της ζωής μου. Σε τέτοιον βαθμό, που χαριτολογώ λέγοντας πως, εάν ξαναγεννιόμουν, θα εγγραφόμουν σε ορειβατικούς-πεζοπορικούς συλλόγους απ' το μαιευτήριο (γέλια).

Πεζοπορώντας στην Ελλάδα τα τελευταία σαράντα πέντε χρόνια, είχα την ευκαιρία να γνωρίσω τη χώρα μου βαθιά, στη λεπτομέρειά της. Να επισκεφθώ τα χωριά της, να κατασκηνώσω στις πλαγιές της, να την αγναντέψω απ' τις κορφές των βουνών, να την πιω από τις πηγές στα ριζά των βράχων, να στροβιλιστώ στις λίμνες, στα ποτάμια και στους καταρράκτες της. Χώρα πανέμορφη. Χώρα μαγική. Με μνήμες παντού.

Η πεζοπορία και η ορειβασία μου προσέφεραν αυτογνωσία και πατριδογνωσία που κανένα βιβλίο δεν θα μπορούσε να μου διδάξει. Όταν ξεκίνησα τη δραστηριότητά μου αυτή, στη δεκαετία του 1970, η ορεινή Ελλάδα ήταν ακόμη τσακισμένη από τον Εμφύλιο, γκρεμισμένη, καμένη, άδεια απ' τους κατοίκους της. Στη δεκαετία του 1980, μετά την ένταξη της χώρας μας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το χρήμα που εισέρρευσε τη μεταμόρφωσε, σε αρκετά σημεία, ταχύτατα, με σπίτια ανακαινισμένα και πλατείες αποκατεστημένες.

Η συνομιλία με την ιστορία της χώρας μου και η ταύτιση που, εξ αυτού, αισθάνομαι με αυτήν έχουν μετατρέψει τις εμπειρίες μου τις ορειβατικές εντός Ελλάδος σε κορυφαίο οδηγό αισθητικής και μάθησης. Θέλω να πω με αυτό ότι ούτε τα ταξίδια σε διάφορες χώρες που έχω κάνει, ούτε η ορειβατική διάσχιση της Ισλανδίας

στην οποία έχω μετάσχει, ούτε το κολύμπι στον Κόλπο των Παγετώνων στην Αλάσκα, σε λίμνη κρατήρα ηφαιστείου στην Καμτσάτκα, στη λίμνη Βαϊκάλη στη Σιβηρία, που έχω αποτολμήσει, δεν μου έχουν προσφέρει εμπειρίες μάθησης και βιωματικής μεταμόρφωσης τόσο δυνατές και συνολικές όσο η πεζοπορία στη χώρα μου. Γιατί τι θα μπορούσε να συγκριθεί με τη διάσχιση της Νέδας στην Πελοπόννησο, του Κρικελοπόταμου και του Πάντα Βρέχει στη Ρούμελη, το ράφτινγκ στα Τζομέρα και στον Νέστο – στην Ήπειρο και στη Θράκη, αντίστοιχα; Ή με τη νυχτερινή ανάβαση στην κορυφή του Ταυγέτου με μόνο φανάρι την πανσέληνο του Αυγούστου;

Κοντά σ' αυτά, πάει και το τραγούδι και ο χορός. Τα θεωρώ, κι αυτά, όχι μόνον πηγές χαράς και ένωσης ψυχικής των μετεχόντων, αλλά και πηγές μάθησης – με τη βαθύτερη έννοια του όρου. Έχω στη ζωή μου τραγουδήσει και χορέψει πολύ σε ομάδες ρεμπέτικου, λαϊκού, παραδοσιακού, ελαφρού και έντεχνου ελληνικού τραγουδιού. Και ξένου. Τώρα πια, η φωνή μου, από την πολλή διδασκαλία, έχει αλλοιωθεί, αλλά μέχρι σήμερα, όταν τραγουδώ –και, δόξα τω Θεώ, βρισκόμαστε συχνά η παρέα του τραγουδιού και ξεφαντώνουμε–, αισθάνομαι ότι μετέχω στο άρωμα ζωής των Ελλήνων της Πόλης και της Σμύρνης, των νησιών και των βουνών μας, των λιμανιών και των πόλεων μας. Της Ελλάδας μου. Και ότι ανασταίνεται, μες στο λαρύγγι μου, η ιστορία της, με τρόπο μυσταγωγικό και βιωματικό.

Σαν εσωτερική ερωτική συνομιλία.